

ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ І ФІЛОСОФСЬКЕ ПОКЛИКАННЯ*

Мераб МАМАРДАШВІЛІ

Copyright © 1992; 2015

УДК 101 : 140.8

Merab Mamardashvili

THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS AND PHILOSOPHICAL VOCATION

Своє міркування, пов'язане із вельми складним завданням – спробою поєднати теорію свідомості (для чого, природно, буде потрібно введення певних постулатів) з моїм відношенням до філософії, тобто з тим, що я про неї думаю і що вона для мене значить, я хотів би почати із зауваження біографічного характеру.

Наскільки я себе пам'ятаю, мої перші кроки у філософії і потяг до неї були зумовлені (як я тепер розумію) не якимись емпіричними причинами соціальної властивості і не проблемами суспільства, у якому я народився, а швидше моїм неусвідомленим бажанням поєднатися з чимось, що мені здавалося частиною мене самого, рідним мені, але чомусь утраченим і забутим. Або, якщо говорити визначеніше, як я розмірковую про це сьогодні – з якимось загальнолюдським витоком культури. До речі, тут же хочу зауважити, що дорогу до цього поєднання *перегороджувала* тоді (я не випадково виділяю це слово) існуюча мова філософії; мова підручників і філософської освіти, звернувшись до якої я, звичайно ж, не міг знайти те, що несвідомо шукав.

Іншими словами, я смутно намагався приліпитися тоді до образу, про який писав ще І. Кант, – “громадянин світу”, характеризуючи цим своє відношення до глибинної сутності європейської християнської культури. Сьогодні ми добре знаємо, що означали ці слова “громадянин світу”, або “космополіт”, у кінці 40-х років ХХ століття, тобто у роки моєї молодості...

Отож – “громадянин світу”. Для Канта це було одночасно і вказівкою на одне з правил

мислення. Як відомо, в нього мислення зводиться до трьох правил. Перше правило: мислити самому; друге – мислити так, щоб бути здатним дивитися одночасно на мислиме або на свою справу очима іншого (це й означає бути “громадянином світу”). І третє правило: мислити несуперечливим чином, себто так, щоб не суперечити самому собі. Або можна сказати інакше: щоб думка, знаходячись у русі-розвитку, не руйнувала б сама себе.

Відповідно в тому, як розуміється мислення у європейській традиції, вже немов би спочатку міститься *свідомість іншого*. Цим іншим, або іншим світом може бути інша людина, інша точка зору, інша перспектива, взагалі інший світ чи інший космос. Всі ці речі займають один ряд і є розшифровкою слова “інше”. Отож – інша реальність!

Так ось те, що я відчував, уявляв про себе, очевидно, і було свідомістю цього іншого, яке мене мучило і яке я хотів розшифрувати. Я тоді ще не знав, що мовою, на якій розшифровуються *свідчення свідомості*, є філософія. Я дізнався про це пізніше, і тепер, як мені здається, знаю і можу цим поділитися.

Свідомість – це перш за все свідомість іншого. Але не в тому значенні, що ми усвідомлюємо, бачимо *інший предмет*, а в тому сенсі, що людина відчужена¹ від звичного їй, буденного світу, в якому вона перебуває. У цей момент вона дивиться на нього немов би очима іншого світу, і він починає здаватися їй незвичним, не самим собою зрозумілим. Як білці, котра зіскочила б з відомого колеса і з боку

¹ “Відчуження” – термін, уведений в поетику В. Шкловським, означає опис у художньому творі людини, предмета чи явища, немов би вперше побаченого, а тому набуваючого нових ознак.

раптом подивилася на це колесо. Це і є свідомість як свідчення. Відтак я підкреслюю, по-перше, що є свідомість і, по-друге, що термін “свідомість” принципово означає якийсь зв’язок або співвіднесення людини з іншою реальністю поверх чи через голову навколишньої реальності. Назвемо це умовно *загостреним чуттям свідомості*, котре водночас пов’язане з якоюсь інобуттєвою ностальгією.

Але, визначивши так свідомість, я хочу далі сказати, що нею виокремлюється якась точка у світі і фіксується вплетення її у світові зчеплення. Ця точка виділена, і тим самим вона диференціальна, розрізнявальна. Тобто свідомість є одночасно й розрізнення. Оскільки воно “з’являється” тільки у горизонті допущення іншого, остільки і виокремлена точка стає не необхідною, а лише можливою, як одна з можливостей, котра реалізувалася.

Отже, проблема людської долі, людського покликання починає поставати при цьому для людини, в душу якої запав уламок такого дзеркала свідомості, як завдання *нового* народження у реальному світі, хоча вона є своєрідним гостем світу нереального, іншого. Чи можливе таке народження? Чи можна, не забувши свого громадянства невідомої батьківщини, народитися *повторно* громадянином уже цього світу? Чи можна існувати, будучи носієм тієї сумтно переживаної гармонії, яка виблискувала випадково у дзеркальному уламку свідомості і перетворила такий звичний до цього світ на щось умовне і не саме собою зрозуміле? І до того ж – існувати, не підозрюючи про те, що вказана гармонія (на що я хотів би звернути особливу увагу) має свій режим життя, докорінно відмінний від наших щоденних психологічних станів. Адже він характеризується не тільки миттєвою скоординованістю безлічі зв’язків та елементів, але й одночасно якоюсь невідомою здатністю утримувати цю координацію у всеруйнуючому потоці часу. Та й у буденному житті такого роду режими в потоці часу руйнуються, і тоді ми спроможні лише згадувати про те, що якоїсь миті знаходилися чи перебували в них.

Але, як я вже сказав, людина, на відміну від усіх решта відомих нам істот, володіє свідомістю. А це означає, що вона має змогу переживати, випробовувати якраз ті речі чи стани, які природним чином, як продукт, скажімо, якого-небудь фізіологічного механізму, одержати не можна. Наприклад, не можна мати думки, одержані простим продовженням

відпущених людині природних психічних сил, тому що це будуть не її думки, або мати почуття через знову ж таки лише даних їй природних психічних здібностей. У філософії такі речі за традицією називають зазвичай “чистими” (“чиста свідомість”, “чиста думка”, “чиста любов” і т. ін.). Проте не у значенні продукту абстракції чи узагальнювального поняття, а у смислі, хоча природним чином для неї неможливим, але все ж унаявленних у якихось особливих станах. Які ж це стани? Стани, які пов’язані чи суміщені в людині із *символами*. Відтак вони можливі в неї, що потрапляє у поле їх силових ліній. Одним з таких символів (первинних для філософії) є “смерть”. На перший погляд, цей символ простий хоча б з тієї причини, що ми можемо, як я сказав, побачити іншу реальність, громадянами якої ми себе усвідомили, будучи готові при цьому розлучитися із самими собою як не необхідними, не абсолютними і т.ін. Однак це тільки на перший погляд, оскільки насправді розлучитися із собою виявляється дуже важко. І водночас, якщо ми не готові при розшифруванні чи освоєнні символу смерті розлучитися із собою, то не побачимо інше. Тоді як сутнісно уявити смерть? Очевидно, це не просто випадковість, що підстерігає життя, яке так невдало розшифроване екзистенціалістами як особиста смерть. Це досить невдале розшифрування, що затемняє, як мені здається, смисл того, про що тут говориться. Тому що та смерть, про яку мовиться у символі, не особисто, скажімо, моя, а особисто вона моя тому, що вона в однині. Не буває багато смертей, так само як свідомість є щось, те, що існує в однині. Є тільки одна свідомість, як і одна смерть. І тому, замикаючи те, що я нині висловлюю, з тим, що було сказано перед цим, я можу, мабуть, сказати, що наш рух у бік підозрюваної іншої реальності є не що інше, як просте наближення до відомої платонівської метафори “печери”. Перед нами справді “тіні”, що не мають існування, а те, що підозрюється як інший світ, інша реальність, і є та реальність, в яку ми можемо потрапити лише через *свідомість*, за допомогою якої ми змогли відсторонитися від світу й відгородити його. Як відомо, така операція пророблялася у ХХ столітті суто літературними засобами. Однак література – це теж засіб духовного життя людини, як і філософія. І в цьому сенсі усередині неї також можливий духовний філософський акт, а не тільки специфічно літературний. Скажімо, поет Данило Хармс запитував, що це за

істоти такі, у яких до кінцівок, тобто до ніг, прив'язані якісь "гачки", і вони цими гачками стають на лід чи сніг². Фактично поет виявляє тут те, що паралельно з Хармсом називалося у європейській традиції феноменом. Традиції, про яку Хармс, зрозуміло, не знав, просто сама проблематика тоді була конгеніальна стану культур, причому і російської, і європейської.

Іншими словами, що ми тут насправді бачимо? Бачимо гачки і дощечки, але знаємо, що це ковзани або лижі. Й іноді знання того, що ми сприймаємо, поза сумнівом, заважає нам бачити видиме.

* * *

Отже, ми маємо наступну фундаментальну для побудови філософського апарату річ. А саме, що свідомість – це вирізненість, розрізнявальність. Так ось ця розрізнявальність має ще один вельми важливий смисл з погляду свідомості як свідчення. У цій свідоцькій свідомості міститься, по-перше, щось, що я усвідомлюю або думаю чи відчуваю. І, по-друге: я думаю, що я думаю, або я відчуваю, що я відчуваю. Ну, скажімо, я відчуваю, що я кохаю. Але це принципово може не співпадати з тим, як я справді кохаю. Одна справа "я кохаю" і зовсім інше – "я відчуваю, що я кохаю"; або – "я мислю", і "мислю, що я мислю". Ці речі сутнісно різні, і ніяке перетворення, ніяке допущення, ніяке розмірковування не можуть зліквідувати цієї відмінності. Ця випробовувана нами час від часу складність душевного життя очевидна незалежно від того, чи зуміємо ми в ній розібратися, намагаючись зрозуміти себе та інших.

Тим самим непомітно ми підійшли фактично до знаменитої філософської проблеми, вельми фатальної, про яку було сказано, як відомо, дуже багато і завжди із суворими оцінками, – до проблеми так званої непізнаваної "речі у собі". Тим часом для І. Канта (як ми можемо тепер висновувати) поняття "речі у собі" і було пов'язане з цією сутнісно простою філософською дилемою, виростало з неминучого допущення ось того диференціалу ("мислю, що я мислю", "думаю, що думаю"), про який я тільки що говорив. Отож тут існує неминуча відмінність.

Насправді, адже коли ми стикаємося, наприклад, із феноменом кохання, то так чи інакше допускаємо, що його зовнішній вираз (те, як воно реалізується, висловлюється, виявляється у тих чи інших учинках) може деколи не мати нічого загального із справжнім станом справ. І, отже, за явищами не можна висновувати про те, що є насправді. Тому абстрагована духовна мудрість каже – вона зафіксована не тільки у філософії, а й у релігії, – що лише той може судити за вчинками, хто бачить наші серця до дна; тобто для кого немає нічого прихованого, як для Бога. Я маю на увазі відому метафору Бога як судді. В якому розумінні? А в тому, що тільки для нього немає відмінності між явищем і річчю у собі: що це незвична людська істота, котра здатна скоювати підміну дійсного почуття чи дійсної думки своїм емпіричним почуттям чи своєю думкою. Тобто мовиться про істоту, яка не хоче розлучатися із звичним їй життям, підставляючи у цьому разі під достеменну думку чи справжні почуття масу зовсім не тих утворень. Існують цілі нашарування, у яких починає результативно існувати той чи інший уявний предмет тільки тому, що людина не хоче розлучитися із самою собою, точніше – із самою собою люб'язною. Це, так би мовити, зручні істини, зручні їй почуття, котрі забезпечують її виживання чи пристосування в умовах навколишнього середовища, соціального положення тощо.

Із цієї принципової речі і зростає надскладна техніка філософського аналізу. Власне сама мова філософії постає ось з того, що я тільки що описав. Але для того щоб нам погодитися із цим та зрозуміти (і мені, і вам) суть справи, потрібно зробити ще один крок. Для цього я поставлю ту проблему, яку сформулював у термінах "явища" і "речі у собі", трохи інакше, поверну її для наочності іншою стороною. Свого часу Володимир Лефевр придумав для своїх задач (він займався рефлексивними іграми) дуже хороший пластичний образ, яким я скористаюся³.

Уявіть собі доміно, але не звичне, а з цифрами, написаними на обох сторонах фішок. Причому на одній (скажімо, видимій нам стороні) – одні цифри, а на іншій, невидимій нам стороні, хоча й видимої іншій істоті, яка і рухає фішки доміно, – інші цифри. Вона рухає їх за

² Мається на увазі відомий вірш Д. Хармса (1906–1942) "Що це було?".

³ Див.: Лефевр В.А. Конфликтующие структуры. – М., 1967.

законами арифметики і відповідно до своїх приписів. Скажімо, там написано на одній фішці – один, на іншій – два, і вона, ця істота, хоче одержати три і відповідно складає їх. Але на нашій стороні прийшли в рух зовсім інші цифри. Причому зовсім в іншому порядку і наступності – для нас незбагненої. Не бачивши лицьової сторони фішок, ми принципово не можемо побачити ніякого доступного розуму порядку руху цифр на нашій стороні, на нашому екрані. Тепер порівняйте цю проблему із проблемою вирішальної можливості фундаментальної відмінності між “річчю у собі” (я спеціально узяв цей відомий термін, хоча, як ви тепер розумієте, його можна замінити іншим – він не обов’язковий) і тим, як річ виявляється. Закріпимо цю відмінність.

Загалом ясно, що людина, яка справді кохає, може поводитися зовсім не так, як вчиняють люблячі. Наприклад, поведінка Данте, закоханого в Беатріче, не мала нічого загального із поведінкою коханців. І судити за тим, як він вчиняв, про його кохання неможливо. На своїй відстороненій мові (а у Данте вельми абстрактна духовна мова) він говорив: все зовнішнє ніщо. Тобто все тільки всередині, а зовні ніщо. Як би я не вчинив, це не схоже на те, що я відчуваю. І нічого загального з цим може не мати. Він же принципово не хотів на Беатріче одружуватися. Саме тому, що він кохав її, вона повинна була залишатися жінкою, з якою не виконуються звичні акти подружнього життя. У тому числі і тому, що він боявся за неї. Або, скажімо, відома цнотливість Христа, котрий явно не знав жінок ще й тому, що він дуже високо цінував, високо ставив почуття людського кохання як таке, і вважав його небезпечним для тих, хто міг виявитися його реальним емпіричним об’єктом. У коханні Христа могла згоріти будь-яка подруга. Це одна з причин – адже я веду мову про символи, розшифровую символи – нашого звернення до філософії у разі розмови про те, про що на іншій мові ми не могли б розмовляти, не заплутуючись у нескінченних суперечностях.

Так ось, повертаючись до того, про що я говорив. Отож ми знову маємо ситуацію, коли перед нами щось, скажімо, та сторона екрану, до якої ми не можемо перейти ніяким продовженням наших операцій на цій стороні екрану, себто продовженням наших логічних сил – ресурсів нашого мислення. І звідси, ввівши все це, я висновую таке: є речі, знання

яких або розуміння яких для нас абсолютно незбагненне. Ми не можемо уявити, що можемо це зрозуміти, але... за умови, якби вже не розуміли; або вже не знали, оскільки це “вже” і є можливість нашої свідомості.

Отже, я увів проблему речі і явища речі, внутрішнього і зовнішнього, у рамки проблеми емпірії і теорії, або думки і теорії. Є якась думка, до якої ми не можемо прийти продовженням обробки емпірії; яку ми не можемо знати з досвіду, як, наприклад, невидиму для нас сторону доміно, оскільки це має відношення до свідомості. А останнє фактично є зв’язність одного з іншим, взаємозалежність з тим, що ми не могли б зрозуміти, якби вже не розуміли. У цьому сенсі мати свідомість – означає мати тавтологію: розуміємо, тому що розуміємо. Пошлюся на простий геометричний приклад того, що сутнісно не можна одержати з досвіду, з одного боку, і з другого – не можна зрозуміти, якщо вже не розумів до цього.

Припустимо, в нас є уявлення кривої чи постійного викривлення. Якщо ми маємо криву, що має постійну кривизну або постійний коефіцієнт викривлення, то доказово виводиться із наявного знання, що така крива перетне саму себе. Але чи буде цей перетин колом, із цього не виводиться. Якщо є коло, то ми його побачимо. Але одержати його, чекаючи, що крива десь перетнеться, неможливо. Тому, до речі кажучи, одні філософи (я маю на увазі перш за все Платона) і вдавалися у цьому випадку до поняття “ідеї”, а інші, як, скажімо, Р. Декарт, – до поняття “природженої ідеї”. І. Кант же називав такі речі просто “чистими спогляданнями”, підкреслюючи тим самим, що ми можемо зрозуміти щось у світі в термінах причини тільки тоді, коли поняття причини в нас уже є. Відтак це завжди взаємовідношення з іншим, до якого ми не можемо безперервним чином перейти продовженням своїх власних зусиль. І ось це місце переходу, або місце зв’язності, і є свідомість, яка в нас присутня чи ні. Тому свідомість – це місце, в топологічному значенні цього слова. У зв’язку з цим приведу ще один приклад.

Уявимо собі, що перед нами істоти, котрі розмовляють якоюсь мовою. Я стверджую, наслідуючи Гумбольдта, Канта та багатьох інших філософів і лінгвістів, що, не знаючи, не маючи поняття мови, ми взагалі не знайшли б дії механізму мови; помітивши щось дивне, ніколи не могли б зрозуміти, що це таке. А це значить, що від своєї лицьової сторони доміно ніколи не

могли б перейти до іншої сторони: ми ніколи б не знали, що це – мова. Так само як, не маючи поняття про театр, ніколи не могли б зрозуміти, що відбувається на сцені, спостерігаючи театральну дію, розігрувану якимись істотами. До речі, років десять тому, розвиваючи метафору театру, я випадково знайшов щось близьке у прекрасного аргентинського іспаномовного письменника Хорхе Борхеса. В одній з його розповідей мовиться про арабського вченого, котрий сидить і перекладає трактат Аристотеля про поезику, і йому потрібно перевести слово “театр”. А поряд у дворі граються два хлопчики, і в їхній грі прослизують якісь рудименти театральної гри. І він переводить дивним чином, не розуміючи ні тексту Аристотеля, ані того, що роблять хлопчики, – чому? Тому що він уже не розуміє, в нього немає ще поняття театру. І все – і нічого з цим не зробиш.

Звідси очевидно, що мова, яку ми могли б зрозуміти, а ми досягаємо розумом, тому що вже маємо мову, потребує для цього розуміння якихось постулатів чи аксіом. Назву одну з таких аксіом: мова є щось цілісне. Тобто я хочу сказати тим самим, що, вступивши в ту сферу, яку я назвав свідомістю, ми ще маємо справу з такими речами, які повинні прийняти як виникаючі відразу і цілком та невіддатливі складанню частинами і послідовно. Жодну мову не можна одержати почастинно. Так вона не виникала..., поставала аналогічно тому, як виникає поняття квадрату чи кола в нашій голові. Філософ може відповісти, що тут діє всеєдність свідомості, що це вже є. І лише якщо є, то може бути зрозуміте. Отож це немов якийсь свідок і суддя одночасно, якась усвідююча істота, суміщена зі станом нашої свідомості, коли дані ці речі. Свідомість як свідчення про ці речі, або про інші світи. Назвемо їх умовно саме так. Іншо-світні – означає ті, які ми не можемо зрозуміти, якщо *вже* не розуміємо чи *вже* їх не маємо. А якщо маємо, то володіємо цілком. Спробуємо тепер пов'язати всі ці аспекти проблеми філософії як проблеми місця людини у світі. Адже раз ми говоримо про свідомість, а свідомість визначили як місце, то філософію, звичайно ж, повинно цікавити місце людини у світі як усвідомлюваної, почуттєвої і жадаючої істоти й, насамперед, її можливості. Скористаюся для ілюстрації цього положення прикладом, до якого звертався свого часу Ейнштейн.

А. Ейнштейн говорив, що наші знання, або наші уявлення про світ, схожі в чомусь на

уявлення того жука, який повзав би поверхнею замкнутої сфери і вона здавалася б йому нескінченною. Відтак я ставлю фактично проблему розмірності, або вимірів [існування]. У вимірі жука, який повзе якоюсь поверхнею, остання не є щось кінцеве чи замкнуте, перед ним – розлога нескінченність. І вона існує. Для спостерігача є і жук, і поверхня – сфера. Зазвичай я користуюся іншим прикладом, більш розробленим. Ейнштейн залишив цей образ і далі до нього не повертався, а більш докладно і в інших висловлюваннях, причому незалежно від нього, цю ж проблему розробляв Пуанкаре, описуючи особливого виду двовимірні істоти, котрі живуть на площині, – я називаю їх “істотами Пуанкаре”. Так ось, якщо допустити, що з якоїсь причини, невідомої цим істотам, уявна міра проходження ними просторового і тимчасового відрізка шляху скорочується (скажімо, у разі вимірювання такого скорочення світловим промінням, як вважав Пуанкаре), то, рухаючись обмеженою площиною і ніколи не досягаючи кінця, вони вважали б цю площину, зрозуміло, нескінченною.

Отже, у нас є світ цих істот і якийсь інший світ, у якому вони живуть, але якого принципово не бачать, тоді у мене виникає головне запитання: звідки взагалі могла з'явитися думка про те, що це є? Якщо вона вже не існує. Повторюю, мало того, що вони сферу вважають нескінченною, я запитаю: звідки джерелить сама думка про те, що щось універсальним чином скорочується (а не сфера нескінченна)? Як вона могла з'явитися? Адже це фактично те ж саме, неначебто я, не маючи можливості повертати голову ні вліво, ні вправо, побачив би глибину та об'єм якоїсь фігури, яка з'являється точково у горизонті мого погляду. Легко сказати, що хтось подивився потім на це зі сторони і побачив, що це так. Тому повторюся із запитанням: звідки походить ця думка? Інакше кажучи, вводячи свідомість як місце співвіднесення і поєднання того, що не спроможні співвіднести природним чином, ми тільки так і можемо визначити свідомість. Це поєднання є те, що побачиться немов би тільки у якомусь *зсуві*.

Зроблю ще один крок, щоб пояснити цю проблему, змалювати її контури, оскільки вона практично нерозв'язна, хоча ми стикаємося з нею досить часто. Як, скажімо, у випадку з природою мови як такої, котру я не аналізував, закономірно, з погляду її походження, а просто максимально точно намагався описати цей фе-

номен, дістаючи тим самим можливість розуміння окремих мовних явищ. Те ж саме і у випадку зі свідомістю. Коротше кажучи, я хочу лише поставити проблему, якимось висвітити її, оскільки вона мені видається важливою саме в аспекті визначення *покликання* філософа і його, висловимося так, суспільного статусу. Тобто, що, власне, від нього можна чекати і що вимагати. Окреслю спочатку цю тему однією простою фразою.

Сутнісно з того, що я говорив, із позиції свідомості в контексті іншого світу, коли у філософа з'являється відчуття приналежності до якоїсь невідомої йому батьківщини і він починає усвідомлювати себе її громадянином, витікає, що суспільство навряд чи поставиться до нього прихильно. Іншими словами, проблема “суспільство і філософ” зовсім не проста і вимагає перш за все від суспільства визнання своєї рідної “презупції невинності” філософа.

Нагадаю, що, вводючи свідомість як диференціал, як розрізнення, я мав на увазі, звичайно, що та свідомість, про яку я веду розмову, є *онтологічно вкорінена свідомість*, а не яка-небудь суб'єктивність. Це деяка, так би мовити, космологічна постійна, що має онтологічний статус. “Думаю” – це одне, тоді як “думаю, що думаю” – інше. Але у яких термінах можна розрізнити те і те? Повторюю, що це фундаментальне розрізнення введено ще Декартом, котрий сказав би з приводу першої сторони цього розрізнення, що це якийсь невербальний стан активності в момент *тут і тепер*, буттєве усередині виконання свого ж буття. А це означає, що коли щось виконується, то воно існує в момент виконання і доти, поки виконується. Скажімо, такий об'єкт, як музична симфонія, існує поки виконується. У зв'язку з цим можна навести й інші приклади із найрізноманітніших сфер нашого свідомого життя. Не просто життя свідомості, а саме нашого свідомого життя, у тому числі і на рівні почуттів, оскільки *думка є концентрований стан усіх умов мого власного відтворення в наступний момент часу*.

Отже, в нас є щось, про що ми говоримо: “думаю”. Назвемо це діяльністю, або мислєдіяльністю. До прикладу, інтуїціоністи розрізняли математику як діяльність і математику як мову. Себто бачили в акті математичної думки (“думаю”) – одне, а в “думаю, що думаю” – інше словесно-знакове оформлення подума-

ного, котре не є те, що оформляється. Брауер підкреслював, що *знаки* паралельно супроводжують нашу діяльність. Відтак “я думаю, що думаю” завжди оформлено знаками. Наше мислення завжди є оперуванням нами нашим же власним мисленням. І воно завжди принципово інше, ніж те, чим ми оперуємо. Або ще можна сказати так: є буття і є спосіб буття, – і це сутнісно різні речі.

Але якщо існує ця відмінність, то виникає наступне запитання, пов'язане вже з другою стороною названого розрізнення, тобто з “думаю, що думаю”, або “відчуваю, що відчуваю”. Адже коли я з допомогою причини думки (оскільки мислимо ми у причинних термінах, – і це неминуче) виділяю саму цю причину й обґрунтовую те, що ми зазвичай називаємо *відображенням*, то факт цього відображення є не що інше, як дублювання вже принагідно здійсненої операції. Тобто тут з'являється своєрідне віддзеркалення. Я немов би бачу себе у дзеркалі. І цей дзеркальний дублювальний момент є ідеологічний момент всякої думки. Або момент, який за певних умов і в певній ситуації перетворюється на ідеологію. Значить, є *думка і є ідеологія думки*. Термін “ідеологія” я вживаю у цьому строго визначеному мною значенні, а те, що він співпадає і наскільки з поняттям суспільної ідеології, – це, вочевидь, інше питання, я його торкатися не буду. А частково він співпадає безумовно, тому що суспільні ідеології зростають саме з елементу подвоєння, повторення думки. Наведу приклад такого подвоєння у фізиці.

Якимось, слухаючи по англійському радіо наукову передачу чи, вірніше, огляд однієї книги з історії квантової механіки⁴, я був здивований одним згаданим у ній фактом. Виявляється, подальший аналіз записів дослідів Фермі показав, що в цих дослідах спостерігався атомний розпад. Іншими словами, у самих цих записах містилася достатня кількість даних, що засвідчували про те, що спостерігається саме атомний розпад. І коментатор, який вів передачу, розказуючи про цей епізод, обмовився забавною фразою, яку сам він не розшифрував, але яку легко розшифрувати у світлі того, про що я говорив. Він сказав так: “Але ніхто не побачив цього атомного розпаду, тому що не було причини його побачити”.

Отож не було причини в тому, що бачилося, бачити атомний розпад. А коли є причина –

⁴ Мовиться про книгу “The Ghost in the Atom. Discussion of the Mysteries of Quantum Physics”. Ed. by P.C. Davies and J.R. Brown. – Cambridge, 1966. Див.: Кобзарев И.Ю. Мистерии квантовой механики // Природа. – 1988. – №1.

вважаємо, що це і є атомний розпад. Пов'яжіть це з тим, що не можна розуміти, якщо вже не розуміли, з тим, що я назвав дублюванням, і т.д. Якщо трапилося, і всі дані розподілилися, то тоді – саме так, є причина вважати, що це – атомний розпад. А інакше такої причини немає. Ну, а коли вона є, то що ми знаємо про думку? Ми говоримо, що думка про те, що це атомний розпад, – відображення атомного розпаду у світі. Тобто ми маємо, як висловився б Е. Гуссерль, предметну або об'єктивістську картину світу. Або, моєю мовою, *ідеологічну картину світу*. Вона є нашаровувань утворення, котре явно доведеться редукувати, щоб побачити, що ж насправді мало місце. Скажімо, в згаданому фізичному експерименті дані, що вказували на атомний розпад, були вже явно розподілені, входили у певну ментальність, у якусь ціле. Кожне з них мало пояснення у зв'язку з іншими явищами, з іншими процесами. Та все ж вони не були побачені як атомний розпад. Тобто вони повинні були стати спочатку *цілісною подією* свідомого життя, щоб утворилася у світі причина вважати їх атомним розпадом.

Виходить, ми маємо дзеркала. І весь світ бачимо у дзеркальних відображеннях, у тому числі і самих себе. Те, що в нас відбувається, нам понад усе недоступно. Наприклад, що я насправді *почуваю, думаю* і т. ін. Не те, що “я думаю, я думаю”, а *чим* я думаю. Цього фактично я ніколи не знаю. Скажімо, можна любити живопис і думати, що ти його любиш, і постійно відвідувати виставки, а насправді просто не любити сидіти удома. Так у яких ситуаціях виявляється, що ми дійсно любимо чи не любимо, або що ми насправді думаємо, а не “думаємо, що думаємо”? Пригадайте символ “смерті” як якусь граничну екстремальну ситуацію, у якій ми маємо шанс щось дізнатися про те, що ми насправді думаємо, що достеменно відчуваємо, а також інше слово, яке я вживав, *зсув*. Отож, якщо ми визначили до цього свідомість як сферу, котра всезв'язно поєднує різні перспективи і різні точки, то ця сфера повинна якимсь чином зсунутися, щоб зникли, стерлися дзеркальні відображення. Інакше кажучи, те, що я називаю “зсувом”, є зміщення чи дисиметрія, або зсувна дисиметрія сфери свідомості, що стирає дзеркальні відображення і ставить нас лицем до Лиця. Віч-на-Віч із чимось, що *свідчить*, і тоді ми щось бачимо. У тому числі й самих себе. Не у віддзеркаленнях, не побічно, не у знаках і не в

натяках, що вимагають розшифровки і перекладу, а безпосередньо. Відтак у цьому сенсі думка відображається самою думкою. Це і є мислення, себто філософське мислення як синтаксичний запис, що має певні правила зсуву, його запис. Або ж спостережуваного здійсненого руху-зміни у свідомості, не схожого ні на яку форму, що живе у дзеркальних відображеннях. Це щось радикально інше. Відобразилося – означає, що зсувом думка співпала з тією ж думкою. Філософія, повторюю, є запис такої події, себто такого поєднання, такого привілейованого випадку, коли у зсуві моя думка зустрічається з думкою; очі-в-Очі.

Я пригадав слово “синтаксис”, а до цього сказав, що не можна назвати щось причиною у світі, якщо вже немає поняття причини. Скажімо, нічого у світі ми не могли б назвати прямою, якби в нас не було поняття прямої, котре не утворюється за аналогією з видимими прямими, поверхнями і т.ін.

Так ось, якщо це так, якщо фундаментально ось це “коли є”, скажімо, я бачу пряму чи коло, якщо в мене є поняття про них (у значенні кантівського “чистого споглядання”), – то це, безсумнівно, припускає і певні синтаксичні правила, у рамках яких (раз це трапилося, і з'явилася ця мова) ми не можемо собі суперечити. Так постає синтаксис або філософська мова, котра має певні структури, які диктують нам свої закони. У тому числі і закон несуперечливості. Щось не повинне собі суперечити. Попередня моя думка зводилася до того, що це щось має виникнути у якомусь стані всезв'язуваності, а тепер я підкреслюю момент несуперечності. Адже як такі емпіричні явища логічно не можуть собі ні суперечити, ані не суперечити – вони повинні бути приведені у певний зв'язок, щоб виявилася їх несуперечливість. Коротше, такий синтаксис й утворює закони філософської мови, і будь-які подальші філософські твердження виходять як те, що можливе через і за законами цієї мови або філософської думки і слова. Себто за законами синтаксису. І це, звісно, *живий* синтаксис. Він працює лише тоді, коли є живий невербальний стан, той, який перебуває усередині виконання чи реалізації. Отож-бо поки є концентрація, поки є зібрана увага, поки щось розуміє себе і “є” (і ніякою рефлексією не виявляється як ментальний зміст). Поки ми думаємо, ми не можемо не думати це. Саме такий світ думки і буття й намагався, до речі, схопити Р. Декарт у своїх дуже дивних на перший погляд філософських твердженнях.

Отже, зсув записується. Рух-зсув у свідомості (або рух-зміна свідомості, що одне і те ж) записується відповідно до синтаксису. Філософія – це його запис. Але він цей рух може бути записаний, тому що спостережуваний, тільки якщо у самого філософа він є, а не його знак. І. Кант говорив: найважче – це рух у свідомості, відрізняючи тим самим останній, зокрема, від виконання ритуалу. Люди, писав він, можуть виконувати ритуал, але не робити при цьому найголовнішого – здійснювати рух душі.

Значить, я весь час веду розмову про щось неймовірно важке для нас і водночас про найближче нам. Адже що може бути ближче того, що я насправді відчуваю чи насправді думаю, або в щось зсовуюся? Або про щось розповідаю. Тому я пропоную наступну формулу: *найближче до нас те, про що насправді мовиться, – і найважче, але важливе*. І все це я назвав би *надчуттєвим інтервалом*. У матерії досвіду, в емпіричній свідомості або у взаємовідношенні її з буттям ми цього інтервалу не маємо. Навпаки, коли ми ототожнюємо буття і мислення, то тим самим припускаємо, що між ними немає ніякого інтервалу. Сказати – “буття”, сказати те ж саме, що “думка”, говорив Парменід. А сказати “думка” – означає виказати “буття”. Для мене свідомість є якийсь надчуттєвий інтервал. Або якийсь ритм, і філософія – це запис такого ритму. Ритму, який є умовою виконання чи реалізації нашого свідомого життя як людських істот. Тобто філософія закодована у якийсь акт, лише потім званий “філософією”. Або, скажімо так, потім може бути названий “філософією”. Коли вже є філософська мова, то ми можемо назвати цей акт філософією та експлікувати його. У цьому смисловому полі мета філософії як елементу, що є умовою виконання інших частин чи сфер нашого свідомого життя, закладена у самій філософії. Або, іншими словами, філософія – це думка думки. Той акт, який я назвав інтервалом, він як би вмонтований, інкорпорований у режим виконання людиною своїх свідомих, духовних цілей і життя. Це – пауза недіяння, оскільки я наголошував, що рух свідомості неспостережуваний, він нічого не виробляє, ніяких спостережуваних продуктів. Розглумачимо це так: є реальна філософія, яка властива нам, якщо ми живемо як свідомі істоти, якщо виконуємо свою людяність. Або філософський акт як пауза в низці інших актів, що становить умову самої їх можливості і певної наступності. Назвемо

це *реальною філософією*. І є філософія понять і систем, у яких цей акт чи елемент нашого духовного життя може бути експлікований. Тоді філософія постає як вдала мова, з допомогою якої щось експлікується. Однак вдалий він тільки тому, що люди виконали до нас подвиг думки, подвиг медитації чи якогось вкрай складного психотехнічного досвіду, що увійшло потім у товщі історії культури.

Отже, виголосимо висновки, що стосуються вже нашої *самосвідомості*, якщо брати цей велеречивий філософський термін на рівні просто самопочуття нас як філософів.

Вочевидь ясно, що якщо ми так визначили філософію, якщо вона невербальна, але в комусь із нас проте заговорила або комусь запала в душу до того, як заговорила, то така людина не може вибирати: бути їй філософом чи не бути. Тому що філософом вона бути приречена. Це перше. І друге. Якщо така людина філософствує, то ні на що не робить замах, не підриває ніяких основ, нікому не мислить на зло чи на догоду. Вона просто є дехто, змушена за синтаксисом і *професійно висловити свідомість*. Свідчити. Зрозуміло, не виключено, що хтось може при цьому вважати себе філософом і мати подібні цілі. Це може бути суміщено в одній особі. Але в даному разі я веду розмову про філософа, котрий виконує своє призначення чи покликання. Філософ – це ходяча свідомість у голос. А від свідомості не можна відмовитися. Тим більше, що філософ принципово суспільний. Я ж говорив про свідомість, яка є щось, що може виявлятися лише одночасно на безлічі точок. Філософське свідчення, хоча й звернено до вищого судді, але це завжди *суспільне* свідчення. Філософ не може не відчувати себе своєю точкою перетину суспільних станів і тенденцій. У його топосі вони сходяться. І він повинен як філософ витягнути із наданого йому везіння загадкового враження правду за законами думки і слова, правду про свій власний стан, котрий свідчить про щось. Відтак філософ має справу перш за все зі своєю індивідуальною свідомістю та, орієнтуючись на цю свідомість, зобов'язаний висловити правду свого стану. А це дуже складно, оскільки така правда може бути отримана, здобута і повідомлена іншим лише за законами самої думки, без привнесення туди чогось стороннього. Ні упереджень, ні своїх комплексів, ані, з іншого боку, зовні продиктованих бажань комусь догодити чи щось спростувати і т. ін. Того,

що є, вже цілком, з надлишком достатньо. Дай Бог дізнатися правду про власні стани, про що вони говорять. А це, повторюю, важко.

І насамкінець, оскільки я характеризував свідомість як запис деякого зсуву, то хотів би доповнити цю характеристику, сказавши, що водночас це також виправлюваний рух. Хоча людина, на жаль, не владна над часом, котрий розхитує будь-які порядки, проте та свідомість, про яку я вів розмову і яка існує в особливому режимі, дозволяє це неминуче розхитування чи відхилення виправляти. В потоці часу ми всі схиляємося. Ну, наприклад, ми підкоряємося нашими пристрастями та ін. І це трапляється з нами всупереч свідомості. А я підкреслюю, що разом з цим існує і випрямлення такого відхилення. І більше того, що воно повинне відбуватися постійно і в кожному місці знову і знову поновлюватися, щоб був той світ, у якому ми могли б жити як свідомі, почуттєві і бажані істоти. Але якщо свідомість є випрямлення відмінності, то відтак у світі ще має щось народитися разом зі мною як можливим у цьому світі. Отож випрямлення є якийсь прямий відрізок, відновлений з моєї душі, за яким я не можу не

йти. І ніхто не має права примусити мене зійти із цієї прямої. Так це і неможливо, якщо філософ вже вийшов на останню пряму; ніщо його не утримає, тому що в кінці неї є щось, що можна дізнатися тільки прийшовши у цей кінцевий пункт. Що не можна знати наперед, не можна уявити, а що можна, повторюю, дізнатися, але лишень прийшовши туди, де можна знати, пройшовши до кінця сам шлях.

Отже, філософ має справу з чимось, чого принципово не можна знати наперед, не можна припустити, уявити можливим чи ввести як визначення. Але що може трапитися із проходженням шляху. І де буде причина, скажімо, вважати, що у спостережуваному мав місце атомний розпад. Думка поєдналася із самою собою – і розуміє.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА.

Друкується за виданням:
Мамардашвілі М. Как я понимаю философию.
– 2-е изд., изм. и доп.; сост. и общ. ред.
Ю.П. Сенокосова / Мераб Мамардашвили. –
М.: Изд. группа "Прогресс", "Культура",
1992. – С. 41–56.

Надійшла до редакції 1.02.2015.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Система сучасних методологій

Хрестоматія у чотирьох томах
Том 2

Система сучасних методологій: хрестоматія
у чотирьох томах / упоряд., відп. ред., перекл.
А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. –
Том 2. – 344 с;
Том 3. – 400 с.

У другому томі розміщені тексти мислителів і науковців, що обґрунтовують методологію наукового пізнання, у тому числі типи наукових шкіл, засадничі і достатні умови їх ефективного функціонування, висвітлюють методологію парадигмальних наукових досліджень у її новітніх напрямках і типах, а також презентують методологію науково-дослідницьких програм у їх різноманітних версіях.

У третьому томі розміщені тексти мислителів і науковців, що дають цілісне уявлення про передній край розвитку сучасних соціогуманітарних досліджень, а саме про методологеми і методологічні підходи та концепції соціології, економічних наук, правознавства, психології.

Призначена для системи професійної підготовки майбутніх докторів філософії та студентів магістерських програм, а також для філософів і методологів, науковців та управлінців, мистецтвознавців і працівників соціономічних професій – психологів, соціологів, священників, соціальних і медичних працівників, правників, менеджерів, політехнологів, педагогів.